

Diana OLAR

Cauza Lautsi et alii c. Italia (II)*

Curtea Europeană a Drepturilor Omului – Marea Cameră

Lautsi et alii c. Italia

Plângerea nr. 30814/06

Hotărârea din 18 martie 2011

Art. 2 din Protocolul nr. 1 al Convenției – „Dreptul la instruire”

Art. 9 din Convenție – „Libertatea de gândire, de conștiință și de religie”

În cauza Lautsi et alii c. Italia,

Curtea Europeană a Drepturilor Omului, întrunită în Marea Cameră compusă din: Jean-Paul Costa, *Președinte*, Christos Rozakis, Nicolas Bratza, Peer Lorenzen, Josep Casadevall, Giovanni Bonello, Nina Vajić, Rait Maruste, Anatoly Kovler, Sverre Erik Jebens, Päivi Hirvelä, Giorgio Malinverni, George Nicolaou, Ann Power, Zdravka Kalaydjieva, Mihai Poalelungi, Guido Raimondi, *judecători*, și Erik Fribergh, *Grefier*.

II. Pretinsa violare a art. 14 din Convenție

79. Pe considerentul că petenții de rangul II și III au fost expuși prezenței crucifixelor din sălile de clasă ale școlii publice pe care o frecventau, toți cei trei petenți au susținut că, nefiind catolici, au suferit o diferență de tratament discriminatorie față de părinții catolici și față de copiii acestora. Ei au susținut că „principiile consacrate în art. 9 din Convenție și în art. 2 din Protocolul nr. 1 sunt dublate de prevederile art. 14 din Convenție” și, ca atare, au invocat violarea acestui ultim articol, care prevede: „Exercitarea drepturilor și libertăților recunoscute de prezenta convenție trebuie să fie asigurată fără nicio deosebire bazată, în special, pe sex, rasă, culoare, limbă, religie, opinii politice sau orice alte opinii, origine națională sau socială, apartenență la o minoritate națională, avere, naștere sau orice altă situație”.

80. Camera a susținut că, având în vedere circumstanțele cauzei și motivarea care a determinat-o să constate violarea art. 2 din Protocolul nr. 1 coroborat cu art. 9 din Convenție, nu există niciun motiv care să justifice examinarea cauzei și din perspectiva art. 14, considerat separat sau coroborat cu prevederile menționate mai sus.

81. Curtea observă că s-au prezentat puține argumente în susținerea acestei plângeri și reiterează faptul că art. 14 din Convenție nu are o existență autonomă, întrucât produce efecte doar în legătură cu exercitarea drepturilor și a obligațiilor protejate de alte prevederi substanțiale din Convenție și din Protocelele sale.

Pornind de la prezumția că petenții au dorit să se plângă de discriminare cu privire la exercitarea drepturilor garantate de art. 9 din Convenție și de art. 2 din Protocolul nr. 1, pe considerentul că nu sunt adepți ai religiei catolice și că petenții de rangul II și III au fost expuși semnelor crucifixului în sălile de clasă ale școlii publice pe care o frecventau, Curtea

* Prima parte a cauzei a fost publicată în *Noua Revistă de Drepturile Omului* nr. 3/2011.

nu vede în aceste plângeri nicio problemă distinctă de cele pe care le-a soluționat deja în temeiul art. 2 din Protocolul nr. 1. În consecință, nu există niciun motiv pentru a examina această parte a plângerii.

Pentru aceste motive, CURTEA

1. *Constată*, cu cincisprezece voturi la două, că nu s-a produs o violare a art. 2 din Protocolul nr. 1 și că nu există nicio problemă distinctă, în temeiul art. 9 din Convenție;

2. *Constată*, în unanimitate, că nu există niciun motiv care să justifice examinarea plângerii din perspectiva art. 14 al Convenției.

Redactată în engleză și în franceză și pronunțată în ședință publică, în Clădirea Drepturilor Omului din Strasbourg, la 18 martie 2011.

Erik Fribergh
Grefier

Jean-Paul Costa
Președinte

În conformitate cu art. 45 §2 din Convenție și cu Regula 74 §2 din Regulamentul Curții, prezentei hotărâri îi sunt anexate următoarele opinii separate:

- a) Opinia concurentă a Judecătorului Rozakis, la care a achiesat judecătorul Vajić;
- b) Opinia concurentă a Judecătorului Bonello;
- c) Opinia concurentă a Judecătorului Power;
- d) Opinia dizidentă a Judecătorului Malinverni, la care a achiesat Judecătorul Kalaydjieva.

A. Opinia concurentă a judecătorului Rozakis, la care a achiesat judecătorul Vajić

Principala problemă care trebuie soluționată în această cauză constă în efectul aplicării testului proporționalității la starea de fapt. Proporționalitatea dintre dreptul părinților de a asigura educarea și instruirea copiilor lor în conformitate cu propriile convingeri religioase și filosofice, pe de o parte, și dreptul sau interesul pe care îl are cel puțin un larg segment al societății, de a expune simboluri religioase ca o manifestare a religiei sau a credinței, pe de altă parte. Prin urmare, cele două valori concurente pe care le implică această cauză sunt protejate simultan de Convenție, prin art. 2 din Protocolul nr. 1 (*lex specialis*), citit în lumina art. 9 din Convenție, când este vorba despre părinți, și prin art. 9 din Convenție, atunci când sunt implicate drepturile societății.

Mai întâi, în ceea ce privește dreptul părinților, hotărârea Curții subliniază faptul că termenul „respect” din a doua propoziție a art. 2 din Protocolul nr. 1 „înseamnă mai mult decât „recunoaștere” sau „luare în considerare”; în afară de un comportament în primul rând negativ, el implică și unele obligații pozitive, în sarcina statului” (a se vedea parag. 61 din hotărâre). Însă respectul datorat părinților, chiar și sub forma unei obligații pozitive, „nu împiedică statele să transmită prin învățământ sau educație informații sau cunoștințe de natură, direct sau indirect, religioasă sau filosofică. Și nu permite părinților nici măcar să obiecteze față de integrarea în programa școlară a acestui tip de educație sau învățământ” (a se vedea parag. 62).

Cred că această ultimă trimitere la jurisprudența Convenției necesită o analiză suplimentară. Indiscutabil, art. 2 din Protocolul nr. 1 consacră dreptul fundamental la instruire: un drept individual sacrosanct – care, fără îndoială, poate fi privit și din perspectiva unui drept social – care pare să câștige constant teren în societățile noastre europene. Totuși, în timp ce

dreptul la instruire este una dintre pietrele de temelie ale protecției indivizilor în temeiul Convenției, în opinia mea nu se poate spune același lucru, cu aceeași forță, despre dreptul subordonat al părinților de a asigura instruirea copiilor în conformitate cu propriile convingeri religioase și filosofice. Aici, problemele diferă semnificativ, din numeroase motive:

(i) acest drept, deși este legat de dreptul la instruire, nu se întrupează în mod direct în beneficiarul său principal, adică în beneficiarul instruirii, în cel care are dreptul să fie instruit. El se întrupează în părinți – al căror drept direct la instruire nu constituie miza acestor circumstanțe – și se limitează la un singur aspect al educației: convingerile *lor* religioase și filosofice.

(ii) cu toate că există, indiscutabil, o legătură evidentă între instruirea pe care copiii o primesc în școli și opiniile și ideile religioase și filosofice, care provin din convingerile prezente în mediul familial – legătură care pretinde, în aceste chestiuni, un grad de armonizare între școală și mediile familiale – totuși, de la data adoptării Protocolului nr. 1 Europa s-a schimbat dramatic în această privință, la fel ca în altele. Cei mai mulți dintre noi trăim acum în societăți multiculturale, multietnice, din interiorul statelor noastre naționale, trăsătură care a devenit o caracteristică comună a acestor societăți, iar copiii care trăiesc în acest mediu sunt expuși, în viața de fiecare zi, unor idei și opinii care merg dincolo de cele transmise de școală sau de părinți. Relațiile sociale din afara casei părintești și mijloacele moderne de comunicare contribuie, fără îndoială, în acest sens. Prin urmare, copiii se obișnuiesc să recepteze o varietate de idei și opinii adesea contradictorii, iar rolul, atât al școlii cât și al părinților, a devenit oarecum mai puțin influent, în aceste chestiuni.

(iii) ca urmare a schimbărilor din alcătuirea societăților noastre, statului îi este tot mai greu să răspundă nevoilor individuale ale părinților, în probleme educaționale. Aș merge atât de departe până la a spune că principala lui preocupare, iar aceasta este o reală preocupare, ar trebui să fie aceea de a oferi copiilor o instruire care să le asigure integrarea deplină în societatea în care trăiesc și de a-i pregăti, în cel mai bun mod posibil, să facă față așteptărilor pe care le are societatea, de la membrii ei. Cu toate că această caracteristică a educației nu este una nouă – a existat din timpuri imemorabile – ea a dobândit, recent, o importanță mai evidentă datorită particularităților epocii noastre și a alcătuirii societăților noastre de azi. Din nou, îndatoririle statului s-au mutat semnificativ, de la preocupările părinților la preocupările societății în ansamblu, diminuând astfel capacitatea părinților de a determina, în afara casei, tipul de instruire pe care îl primesc copiii lor.

În concluzie, cred că, spre deosebire de alte garanții ale Convenției, în privința cărora jurisprudența Convenției a mărit spectrul protecției, includerea dreptului la instruire, a dreptului părinților, în sfera de aplicabilitate a celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1, nu pare a dobândi, în mod realist, mai multă greutate în exercițiul de echilibru pe care îl implică testul proporționalității.

La celălalt capăt al spectrului, reprezentând celălalt braț din ecuația proporționalității, se află dreptul societății de a-și manifesta credințele religioase majoritare și care se reflectă în opțiunea autorităților de a menține crucifixele pe pereții școlilor publice. În circumstanțele cauzei, acest drept depășește, oare, dreptul părinților de a-și instrui copiii potrivit propriilor convingeri religioase și – mai exact, în circumstanțele prezentei cauze – potrivit propriilor convingeri filosofice?

Răspunsul ar trebui să vină din interpretarea jurisprudenței Convenției și din aplicarea ei la circumstanțele particulare ale acestei cauze. Iar prima problemă care trebuie rezolvată este cea a consensului european. Există vreun consens european în această chestiune – de a permite, de

a impune sau de a interzice expunerea simbolurilor religioase în școlile publice – care să determine poziția Curții sub acest aspect?

Răspunsul decurge cu claritate chiar din această hotărâre a Curții și din secțiunea referitoare la perspectiva generală asupra dreptului și asupra practicii din statele membre ale Consiliului European, cu privire la prezența simbolurilor religioase în „școlile publice” (a se vedea parag. 26 *et seq.*): între statele europene nu există niciun consens de a interzice prezența unor astfel de simboluri religioase, și puține state o interzic în mod expres. Există, desigur, o tendință în creștere de eliminare a posibilității de a expune crucifixe în școlile publice – în principal, prin reglementări ale instanțelor naționale superioare – dar numărul statelor care au adoptat măsuri care să interzică expunerea crucifixelor în spații publice, și întinderea practicii judiciare naționale, nu îi permit Curții să prezume că s-a ajuns la un consens împotriva expunerii lor. Iar acest lucru este cu atât mai adevărat, dacă ținem cont de faptul că în Europa există numeroase state în care religia creștină este încă religia oficială sau predominantă și că, mai mult chiar, așa cum am subliniat deja, numeroase state permit în mod evident, prin practica sau prin reglementările lor, expunerea crucifixelor în locuri publice.

Ar fi de remarcat, în legătură cu problema consensului, că instanța europeană este o curte judecătorească, iar nu un corp legislativ. Ori de câte ori examinează limitele protecției oferite de Convenție, ea ține cont de gradul de protecție existent la nivelul statelor europene; firește, ea își poate permite să ducă această protecție la un nivel superior față de cel oferit într-un anumit stat pârât, însă aceasta cu condiția să existe indicii puternice că numeroase alte state europene au adoptat deja acel nivel de protecție, sau să existe o tendință clară spre un nivel mai ridicat de protecție. În mod sigur, acest principiu nu poate fi aplicat în prezenta cauză, cu toate că există, evident, o tendință emergentă orientată spre interdicția de a expune simboluri religioase în instituții publice.

Având în vedere faptul că în statele europene subzistă încă o practică mixtă în această problemă, singurul reper aflat la dispoziția Curții, pentru a stabili un echilibru corect între drepturile implicate, provine din jurisprudența ei anterioară. Cuvintele cheie care derivă din această jurisprudență anterioară sunt „neutralitate și imparțialitate”. Așa cum a precizat Curtea în prezenta hotărâre, „statele au responsabilitatea de a asigura, în mod neutru și imparțial, exercițiul diferitelor religii, credințe și convingeri. Rolul lor este să ajute la menținerea ordinii publice, a armoniei religioase și a toleranței într-o societate democratică, în special între diferite grupări opuse” (a se vedea parag. 60, *in fine*).

Cred că este incontestabil faptul că expunerea crucifixelor în școlile publice italiene are un simbolism religios cu impact asupra obligației de neutralitate și de imparțialitate a statului, cu toate că în societatea europeană modernă simbolurile par să piardă treptat din greutatea lor esențială, pe care obișnuiau să o aibă în trecut, iar acum, o serie de abordări mai pragmatice și mai raționaliste sunt cele determină, pentru segmente largi ale populației, adevăratele valori sociale și ideologice.

Prin urmare, problema care apare în acest context, nu este doar aceea de a ști dacă expunerea crucifixului afectează neutralitatea și imparțialitatea, ceea ce este evident, ci, în plus, și aceea de a stabili dacă gradul de transgresiune justifică, în circumstanțele prezentei cauze, constatarea unei violări a Convenției. Nu fără oarecare ezitare, consider că răspunsul este negativ, așa cum reiese din motivarea principală a Curții și, mai ales, ținând cont de rolul religiei majoritare a societății italiene (a se vedea parag. 71), de natura esențial pasivă a simbolului, care nu poate echivala cu o îndoctrinare (a se vedea parag. 72) și, în plus, de contextul educațional în care apare crucifixul pe pereții școlilor publice. Așa cum s-a subliniat

în hotărâre, „în primul rând, prezența crucifixelor nu este asociată cu lecții obligatorii despre Creștinism. În al doilea rând (...) mediul școlar din Italia este deschis, în paralel, și altor religii. În acest sens, Guvernul a menționat că elevilor nu li se interzice să poarte vălul islamic sau alte simboluri sau accesorii cu conotație religioasă; sunt posibile soluțiile alternative care să ajute școala să se adapteze la practicile religioase non-majoritare; (...) iar educația religioasă opțională se poate organiza în școli pentru „toate convingerile religioase recunoscute (...)” (a se vedea parag. 74 din hotărâre). Aceste elemente demonstrează o toleranță religioasă, exprimată printr-o atitudine liberală, care permite tuturor confesiunilor religioase să-și manifeste în mod liber convingerile în școlile publice și sunt, în opinia mea, un factor major de „neutralizare” a importanței simbolice pe care o are prezența crucifixului în școlile publice.

Aș mai adăuga faptul că aceeași abordare liberală slujește chiar conceptului de „neutralitate”; o politică prin care se interzice expunerea oricărui simbol religios în locurile publice este, de pildă, reversul aceleiași monede.

B. Opinia concurentă a judecătorului Bonello

1.1. O curte a drepturilor omului nu își poate permite să sufere de Alzheimer istoric. Nu are niciun drept să nesocotească continuitatea culturală a unei națiuni, în timp, și nici să ignore ceea ce, de-a lungul secolelor, a servit la modelarea și la definirea profilului unui popor. Nicio curte supranațională nu poate înlocui cu propriile ei modele etice, acele calități pe care istoria le-a imprimat identității naționale. O curte a drepturilor omului are rolul de a proteja drepturile fundamentale, fără să ignore însă vreodată faptul că „obiceiurile nu sunt mofturi trecătoare. Ele se dezvoltă în timp, se consolidează de-a lungul istoriei, devenind liant cultural. Ele devin simboluri importante, definitive, ale identității națiunilor, triburilor, religiilor, persoanelor”¹.

1.2. Unei curți europene nu i se poate cere să distrugă secole de tradiție europeană. Nicio curte, și în mod sigur nici această curte, nu are voie să jefuiască italienii de un fragment al identității lor culturale.

1.3. Înainte să ne alăturăm unei cruciade pentru demonizarea crucifixului, cred că trebuie să începem prin a plasa într-o perspectivă istorică justă prezența acestei embleme în școlile italiene. Vreme de multe secole, efectiv singura instruire în Italia era oferită de Biserică, de ordinele și de organizațiile ei religioase – cu foarte puține excepții. Multe, dacă nu majoritatea școlilor, a colegiilor, a universităților și a altor instituții de învățământ din Italia au fost întemeiate, finanțate și conduse de Biserică, de ramurile ei sau de membrii săi. Pietrele de hotar ale istoriei au transformat educația și Creștinismul în noțiuni aproape interschimbabile și, din acest motiv, prezența seculară a crucifixului în școlile italiene nu ar trebui nici să șocheze și nici să surprindă. De fapt, absența lui ar fi o surpriză și un șoc.

1.4. Până destul de curând, statul „laic” nu s-a prea îngrijit de instruire și, ca atare, a delegat această funcție principală instituțiilor creștine. Abia cu întârziere statul a început să-și asume responsabilitățile lui de a educa și de a oferi populației unele alternative la efectivul monopol religios din învățământ. Prezența crucifixului în școlile italiene nu face decât să ateste această realitate istorică milenară și irezistibilă – s-ar putea spune degajat că el se află acolo de când există școli. Acum, o curte aflată într-o cutie de sticlă, la o mie de kilometri

¹ J. Marozzi, *The Man who Invented History*, John Murray, 2009, p. 97.

distanță, este sesizată să exprime peste noapte un veto față de ceea ce a supraviețuit nenumărate generații. Curții i s-a cerut să fie un complice într-un act major de vandalism cultural. Cred că William Faulkner a ajuns în miezul problemei: trecutul nu moare niciodată. De fapt, el nici măcar nu este trecut². Fie că vă place sau nu, parfumurile și duhoarea istoriei vă va însoți întotdeauna.

1.5. Este o prostie care vine din neștiință să afirmi că prezența crucifixului în școlile italiene este expresia unei măsuri de reacționare fasciste, impuse de *Signor* Mussolini, printre înghițituri de ulei de ricin. Circularele lui nu au făcut decât să țină cont, formal, de o realitate istorică ce l-a precedat cu câteva secole și care, *pace* vitriolului anticrucifix al dnei Lautsi, îi va supraviețui pentru mult timp. Această curte trebuie să aibă întotdeauna grijă atunci când își ia libertăți față de libertățile altor popoare, inclusiv față de libertatea de a-și păstra propria amprentă culturală. Orice se întâmplă, este irepetabil. Națiunile nu își modelează istoria sub impulsul momentului.

1.6. Delimitarea calendarului școlar italian demonstrează, suplimentar, legăturile istorice inextricabile dintre educație și religie, atât de puternice încât au rezistat de-a lungul secolelor. Până în ziua de azi, elevii muncesc în zilele consacrate zeilor păgâni (Diana/ Luna, Marte, Hercule, Jupiter, Venus, Saturn) și se odihnesc duminica (*domenica*, ziua Domnului). Calendarul școlar urmează îndeaproape calendarul religios – vacanțele se suprapun peste sărbătorile creștine: Paștele, Crăciunul, Postul Mare, Carnavalul (*carnevale*, perioada în care disciplina bisericească îngăduia consumul de carne), Boboteaza, Rusaliile, Buna Vestire, Întruparea Domnului, Nașterea lui Hristos, Ziua Tuturor Sfinților, Ziua Morților: un ciclu anual al cărui caracter non-laic este mai evident decât orice crucifix expus pe vreun perete. Dacă dna Lautsi nu se supără, să nu antreneze serviciile acestei Curți, în nume propriu și în numele laicismului, pentru a încerca suprimarea calendarului școlar italian, o altă moștenire creștin-culturală care a supraviețuit secolelor fără să existe dovada vreunui prejudiciu ireparabil adus progresului libertății, al emancipării, al democrației și al civilizației.

1. Care drepturi? Libertatea de religie și de conștiință?

2.1. Problemele pe care le implică această polemică au fost denaturate de o deplorabilă lipsă de claritate și definiție. Convenția consacră protecția libertății de religie și de conștiință (art. 9). Nimic mai puțin, evident, însă puțin mai mult.

2.2. Paralel cu libertatea de religie, în societățile civilizate s-a dezvoltat o paletă de valori vrednice de atenție (adesea laudabile), care sunt atât înrudite, cât și distincte de libertatea de religie, cum sunt secularismul, pluralismul, separația dintre stat și Biserică, neutralitatea confesională, toleranța religioasă. Toate acestea sunt produse democratice superioare, în care statele contractante sunt libere să investească sau să nu investească și multe dintre ele au făcut exact așa. *Dar ele nu sunt valori protejate de Convenție*, și este fundamental greșit să jonglezi cu aceste concepte diferite ca și cum ar fi interschimbabile cu libertatea de religie. Din păcate, și în jurisprudența Curții apar urme ale unor astfel de raționări, deloc riguroase.

2.3. Convenția îi recunoaște acestei Curți competența de a impune libertatea de religie și de conștiință, dar o împuternicește să oblige statele la secularism sau la modele de neutralitate religioasă. Fiecare stat este îndreptățit să aleagă între a fi sau nu laic și să decidă dacă, și în ce măsură, guvernarea se separă de Biserică. În schimb, ceea ce nu-i revine statului este dreptul

² *Requiem for a nun*, 1951.

de a-i nega cuiiva libertatea de religie și de conștiință. O prăpastie imensă, axiomatică, desparte un concept normativ de altele, non-normative.

2.4. Majoritatea argumentelor invocate de petent adresează Curții o cerere de a proteja separația dintre Biserică și stat și de a aplica un regim laic aseptice, în școlile italiene. Fără menajamente, acest lucru nu trebuie să aibă nimic de-a face cu activitatea Curții. Această Curtea trebuie să se asigure că dna Lautsi și copiii ei se bucură pe deplin de dreptul lor fundamental la libertatea de religie și de conștiință. Punct.

2.5. Convenția se dovedește a fi destul de utilă prin inventarul ei detaliat și exhaustiv a ceea ce înseamnă cu adevărat libertatea de religie și de conștiință, și am face bine să ținem minte aceste constrângeri instituționale. Libertatea de religie *nu* înseamnă secularism. Libertatea de religie *nu* înseamnă separația dintre Biserică și stat. Libertatea de religie *nu* înseamnă echidistanță religioasă – toate noțiuni seducătoare, dintre care niciuna nu i-a cerut însă Curții, până acum, să-i fie custode. În Europa, secularismul este opțional, libertatea de religie nu.

2.6. În esență, libertatea de religie și libertatea față de religie, constau în dreptul de a practica în mod liber orice religie, la alegere, dreptul de a-ți schimba în mod liber religia, dreptul de a nu adopta deloc o religie și dreptul de a-ți manifesta religia prin cult, rugăciune, educație și respect. Aici, catalogul Convenției se oprește într-un punct situat în afara oricărei promovări a vreunui secularism statal.

2.7. Funcția, mai curând modestă, a acestei Curți rămâne aceea de a stabili dacă expunerea, în sălile de clasă ale școlilor publice, a ceea ce pentru unii reprezintă un simbol creștin iar pentru alții un ornament cultural, a vătămat în vreun mod dreptul fundamental al dnei Lautsi și al copiilor ei la libertatea de religie – așa cum este el definit de Convenția însăși.

2.8. Cred că oricine ar putea încerca să susțină, în mod convingător, că prezența crucifixului în școlile publice italiene este susceptibilă să aducă atingere doctrinei secularismului și a separației dintre stat și Biserică. În același timp, nu cred că cineva poate susține în mod convingător că prezența unui crucifix a vătămat în vreun fel dreptul familiei Lautsi de a practica orice religie, la alegere, dreptul de a-și schimba religia, de a nu avea nicio religie, sau de a-și manifesta eventualele convingeri, prin închinare, prin educație sau prin supunere, și nici dreptul lor de a respinge în mod direct orice le-ar putea părea reziduuri superstițioase insipide.

2.9. Cu sau fără un crucifix expus pe peretele unei săli de clasă, familia Lautsi s-a bucurat de cea mai absolută și nestingherită libertate de conștiință și de religie, așa cum este ea definită în Convenție. Prezența unui crucifix într-o sală de clasă a unei școli publice ar putea fi privită, eventual, ca o trădare a secularismului și ca un eșec de nescuzat al regimului de separație dintre stat și Biserică – dar aceste doctrine, oricât de atrăgătoare și de seducătoare, nu se află deloc sub mandatul Convenției, nici nu sunt nici elemente constitutive necesare ale libertății de conștiință și de religie. Autoritățile italiene, iar nu Curtea, sunt cele care au sarcina să aplice secularismul, atunci când consideră că el face parte, sau că ar trebui să facă parte, din arhitectura constituțională italiană.

2.10. Dacă privim expunerea crucifixului în școlile italiene dintr-o perspectivă istorică, atunci înlăturarea lui dintr-un loc în care a stat tăcut și pasiv vreme de secole, nu prea ar fi fost o manifestare de neutralitate din partea statului. Eliminarea lui ar fi reprezentat o aderare fermă și agresivă la agnosticism sau la secularism – și, prin urmare, ar fi fost oricum, dar nu neutră. Păstrarea unui simbol într-un loc în care s-a aflat dintotdeauna nu este un act de intoleranță din partea credincioșilor sau a tradiționaliștilor culturali. Alungarea lui ar fi un act de intoleranță din partea agnosticilor și a seculariștilor.

2.11. De-a lungul secolelor, milioane de copii italieni au fost expuși crucifixului în școli. Acest lucru nu a transformat nici Italia într-un stat confesional și nici italienii în cetățeni ai unei teocrații. Petenții nu au reușit să-i prezinte Curții absolut nicio probă în sensul că cei expuși crucifixului și-ar fi reprimat în vreun fel totala lor libertate de a-și manifesta credința lor religioasă proprie și personală, sau dreptul de a repudia orice religie. Prezența unui crucifix într-o sală de clasă nu pare să fi stânjenit libertatea vreunui italian de a crede sau de a nu crede, de a îmbrățișa ateismul, agnosticismul, anticlericalismul, secularismul, materialismul, relativismul sau ireligiozitatea doctrinară, să se dezică, să apostazieze sau să adopte, la alegere, orice credință sau „erezie” care l-ar putea atrage, cu aceeași forță și cu același entuziasm cu care alții adoptă în mod liber credința creștină. Dacă s-ar fi adus vreo astfel de probă, aș fi avut un vot strident pentru constatarea unei violări a Convenției.

2. Care drepturi? Dreptul la instruire?

3.1. Art. 2 din Protocolul nr. 1 garantează dreptul părinților de a asigura *instruirea* copiilor în conformitate cu propriile lor convingeri religioase și filosofice. Curtea trebuie să supravegheze și să asigure respectarea acestui drept.

3.2. Oare simpla prezență, tăcută și pasivă, a unui simbol dintr-o sală de clasă a unei școli italiene echivalează cu „instruirea”? Oare ea stânjenește exercitarea dreptului garantat? Oricât m-aș strădui, nu reușesc să înțeleg în ce fel. Convenția interzice în mod expres și exclusiv orice *educație școlară* care nu este bine primită de părinți, din motive religioase, etice și filosofice. Evident, cuvântul cheie al acestei norme este „instruirea”, și mă întreb în ce măsură prezența mută a unui simbol al continuității culturale europene ar putea să echivaleze cu instruirea, în orice sens care s-ar putea atribui acestui cuvânt destul de ambiguu.

3.3. În opinia mea, Convenția nu interzice decât îndoctrinarea, notorie sau mascată, confiscarea agresivă a minților fragede, prozelitismul invaziv, crearea, de sistemul educației publice, a oricărui obstacol în calea mărturisirii ateismului, a agnosticismului sau a opțiunilor religioase alternative. Simpla expunere a expresiei tăcute a unui simbol istoric, care face parte atât de evident din moștenirea europeană, nu echivalează, în niciun caz cu „instruirea” și nici nu subminează în vreun mod semnificativ dreptul fundamental al părinților de a decide, dacă este cazul, orientarea religioasă pe care trebuie să o urmeze copiii lor.

3.4. Dar, chiar dacă am presupune că simpla existență a unui obiect mut ar putea să fie interpretată drept „instruire”, petenții nu au reușit să răspundă unei chestiuni care este de departe mult mai importantă și intim legată de exercițiul drepturilor fundamentale atunci când ele intră în conflict cu drepturile celorlalți, și problemei proporționalității – cântărirea diferitelor interese concurente.

3.5. Părinții fiecăruia dintre cei treizeci de copii aflați într-o clasă italiană beneficiază, în egală măsură, cel puțin similar familiei Lautsi, de dreptul fundamental al Convenției privind instruirea propriilor copii în conformitate cu convingerile lor religioase și filosofice. Părinții unui elev doresc o școlarizare „non-crucifix”, iar părinții celorlalți douăzeci și nouă, exercitându-și libertatea lor de decizie, la fel de fundamentală, doresc o școlarizare „crucifix”. Nimeni nu a sugerat până acum vreun motiv pentru care voința părinților unui copil ar trebui să prevaleze, pe când cea a părinților celorlalți douăzeci și nouă de elevi să fie abolită. Părinții celor douăzeci și nouă au dreptul fundamental, echivalent ca forță și egal ca intensitate, de a-și instrui copiii în conformitate cu propriile lor convingeri religioase și filosofice, fie ele crucifix-prietenoase sau, mai curând, crucifix-indiferente. Dna Lautsi nu-și poate acorda sieși

un permis de a trece peste dreptul tuturor celorlalți părinți din acea clasă, care doresc să-și exercite același drept pe care ea a cerut Curții să-i împiedice pe alții să-l exercite.

3.6. Epurarea crucifixului promovată de dna Lautsi nu ar fi, în niciun caz, o măsură care să asigure neutralitatea în clasă. Ar reprezenta impunerea unei filosofii ostile crucifixului, împărtășită de părinții unuia dintre copii, asupra filosofiei crucifix-receptive a părinților tuturor celorlalți douăzeci și nouă. Dacă părinții unui elev invocă dreptul de a-și crește copiii în absența unui crucifix, atunci și părinții celorlalți douăzeci și nouă ar trebui să poată pretinde un drept egal la prezența crucifixului, fie ca o emblemă creștină tradițională, fie chiar ca simplu suvenir cultural.

3. O remarcă

4.1. Foarte recent, Curtea a avut de stabilit dacă interdicția dispusă de autoritățile turcești cu privire la distribuirea romanului lui Guillaume Apollinaire, *Les onze mille verges*, poate fi justificată într-o societate democratică. Acel roman nu s-ar putea califica drept cumplită pornografie decât prin cea mai largă nesocotire a standardelor contemporane ale moralității³. Totuși, Curtea a salvat cu bărbăție acea mângălitură de obscenități, pe motiv că face parte din moștenirea culturală europeană⁴.

4.2. În opinia mea, ar fi fost destul de bizar ca această Curte să protejeze și să respecte o supurație pe sub tețghea de obscenitate grețoasă, aflată dincolo de limită, pe temeiul calității sale, foarte slabe, de „moștenire europeană” și, cu aceeași răsuflare, să nege valoarea de moștenire europeană unei embleme pe care, de-a lungul secolelor, milioane de europeni au recunoscut-o ca simbol imemorial de răscumpărare prin iubire universală.

C. Opinia concurentă a judecătorului Power

Această cauză ridică probleme legate de întinderea anumitor prevederi din Convenție, iar rectificările pe care le-a adus Marea Cameră numeroaselor erori din hotărârea Camerei sunt atât necesare, cât și nimerite. Principala îndreptare este constatarea potrivit căreia oportunitatea prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice constituie, în principiu, o evaluare care intră în marja de apreciere a statului pârât (§70). În exercițiul rolului ei supraveghetor, Curtea și-a confirmat jurisprudența anterioară⁵, în sensul că „vizibilitatea preponderentă” pe care statul o poate conferi, într-un mediu școlar, religiei majoritare a țării, nu este suficientă, în sine, pentru a indica un proces de îndoctrinare, care să permită constatarea unei violări a exigențelor art. 2 din Protocolul nr. 1 (§71).

Marea Cameră a îndreptat și concluzia destul de speculativă din hotărârea Camerei (a se vedea §55) privind riscul „extrem de puternic” de tulburare emoțională la care ar putea fi expuși copiii de religii minoritare sau fără religie, prin prezența unui crucifix. Având în vedere rolul critic al „probațiunii” în orice proceduri judiciare, Marea Cameră a remarcat în

³ Wikipedia califică această lucrare drept „roman pornografic” în care autorul „explorează toate aspectele sexualității: sadismul alternează cu masochismul; ondinismul/ scatofilia cu vampirismul; pedofilia cu gerontofilia; masturbarea cu sexul în grup; lesbianismul cu homosexualitatea (...) romanul transpiră o bucurie infernală”.

⁴ *Akdaş c. Turcia*, nr. 41056/04, 16 februarie 2010.

⁵ *Folgerø et alii c. Norvegia* [GC], nr. 15472/02, §89, ECHR 2007-VIII; a se vedea și *Hasan și Eylem Zengin c. Turcia*, nr. 1448/04, §63, ECHR 2007-XI.

mod corect că nu există nicio probă accesibilă Curții, capabilă să indice vreo influență pe care ar putea să o aibă asupra elevilor prezența unui simbol religios (§66). Deși a recunoscut că percepția petentei de lipsă a respectului față de drepturile sale este „de înțeles”, Marea Cameră a confirmat că percepția ei subiectivă nu este suficientă pentru a constata o violare a art. 2 din Protocolul nr. 1. Este posibil ca petenta de rangul I să se fi simțit ofensată de prezența crucifixului în sălile de clasă, însă existența unui drept de „a nu fi ofensat” nu a fost niciodată recunoscută în cadrul Convenției. Răsturnând hotărârea Camerei, Marea Cameră nu face decât să confirme o jurisprudență consolidată (mai ales în temeiul art. 10), care indică faptul că simpla „jignire” nu este un lucru împotriva căruia cineva să poată fi imunizat prin lege.

În hotărârea Camerei a existat însă și o altă concluzie fundamentală, în opinia mea eronată, pe care Marea Cameră nu a comentat-o și care, după mine, merită lămurită. Camera s-a referit, în mod corect, la obligația statului de a susține neutralitatea confesională în educația publică (§56). Pentru a conchide, ea a continuat însă, în mod incorect, că această obligație impune preferința sau înălțarea efectivă a unei ideologii (sau a unui sistem de idei) mai presus de toate celelalte religii și/sau perspective filosofice sau puncte de vedere asupra lumii. Neutralitatea pretinde o abordare pluralistă din partea statului, iar nu una laică. Ea încurajează respectul pentru toate punctele de vedere asupra lumii, mai curând decât o preferință pentru unul singur. În opinia mea, hotărârea Camerei este izbitoare în eșecul ei de a recunoaște că secularismul (care este credința sau perspectiva preferată a petentei asupra lumii) este, în sine, o ideologie printre multe altele. O preferință pentru secularism în raport cu alte perspective alternative asupra lumii – fie ele religioase, filosofice sau de altă natură – nu este o opțiune neutră. Convenția pretinde respectarea convingerilor petentei de rangul I, în măsura în care este vorba de educația și de instruirea copiilor ei. Ea nu pretinde o opțiune preferențială pentru și o adeziune la *acele* convingeri, mai presus de toate celelalte.

În opinia lui separată, Judecătorul Bonello a subliniat faptul că în tradiția europeană, educația (și, cred eu, valorile demnității umane, ale toleranței și ale respectului pentru persoană, în absența cărora nu poate exista un fundament durabil pentru protecția drepturilor omului) are rădăcini, din punct de vedere istoric, *inter alia*, în tradiția creștină. Faptul de a interzice expunerea în școlile publice a unui simbol reprezentativ a acelei tradiții (sau chiar a oricărei alte tradiții religioase), fără a ține cont de dorințele organelor politice, și faptul de a-i pretinde statului să urmeze o agendă care nu este una pluralistă, ci laică, riscă să se aventureze spre zona intoleranței – un concept contrar valorilor Convenției.

Petenții invocă o pretinsă violare a dreptului la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Nu pot să identific nicio ingerință în libertatea lor de a-și manifesta convingerile personale. Testul unei violări din perspectiva art. 9 nu este „ofensa”, ci „constrângerea”⁶. Acest articol nu creează un drept de a nu fi ofensat prin manifestarea credințelor religioase ale altora, nici chiar atunci când statul acordă acestor credințe o „vizibilitate preponderentă”. Expunerea unui simbol religios nu obligă sau nu constrânge un individ să facă sau să se abțină de la a face ceva. El nu pretinde implicarea în vreo activitate, deși ar putea, probabil, să invite sau să stimuleze dezbaterea și schimbul deschis de păreri. Ea nu împiedică o persoană să-și urmeze propria conștiință și nici nu-i face imposibilă manifestarea propriilor sale idei și convingeri religioase.

⁶ *Buscarini et alii c. San Marino* [GC], nr. 24645/94, ECHR 1999-I; a se vedea și *Supreme Holy Council of the Muslim Community c. Bulgaria*, nr. 39023/97, 16 decembrie 2004.

Marea Cameră a statuat că prezența crucifixului este, în esență, un simbol pasiv, și consideră că acest aspect este unul de mare importanță, raportat la principiul neutralității. Sunt de acord cu această constatare a Curții, în măsura în care pasivitatea simbolului nu este constrângătoare sub nicio formă. Cu toate acestea, trebuie să admit că, în principiu, simbolurile (fie ele religioase, culturale sau de altă natură) sunt purtătoare de semnificații. Ele pot fi tăcute și, în același timp, pot spune multe, într-o manieră care nu este nici coercitivă și nici îndochinată. În fața Curții nu s-a contestat faptul că, în Italia, mediul școlar este deschis unei diversități de religii, și nu există nicio dovadă a vreunei intoleranțe manifestate față de necredincioși sau față de cei care au convingeri filosofice non-religioase. Se poate purta vâlul islamic. Începutul și sfârșitul Ramadanului sunt „adesea celebrate”. Într-un astfel de context pluralist și tolerant religios, un simbol creștin expus pe un perete al sălii de clasă prezintă doar o altă perspectivă, diferită, aspra lumii. Exprimarea și întâlnirea unor puncte de vedere diferite este o parte intrinsecă a procesului educativ. Ele acționează ca stimulent pentru dialog. O educație cu adevărat pluralistă implică expunerea la o varietate de idei, inclusiv idei care sunt diferite de cele proprii. Dialogul devine posibil și poate mai plin de sens, atunci când există o diferență autentică de opinie și un schimb onest de păreri. Dacă are loc într-un spirit de deschidere, curiozitate, toleranță și respect, această întâlnire poate conduce spre mai multă claritate și profunzime, pentru că favorizează dezvoltarea gândirii critice. Educația ar fi restrânsă dacă elevii nu ar fi expuși unor perspective diferite asupra vieții și dacă, atunci când se întâmplă acest lucru, nu li s-ar da oportunitatea să învețe importanța respectului pentru diversitate.

D. Opinia dizidentă a judecătorului Malinverni, la care a achiesat judecătorul Kalaydjieva

1. Marea Cameră a ajuns la concluzia că art. 2 din Protocolul nr. 1 nu a fost violat, pe considerentul că „decizia legată de in/opportunitatea prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice intră, în principiu, în marja de apreciere a statului pârât” (a se vedea parag. 70, precum și parag. 69).

Mi-e greu să urmez această argumentare. Cu toate că doctrina marjei de apreciere poate fi utilă, sau chiar convenabilă, ea este un instrument care trebuie folosit cu grijă, pentru că întinderea acestei marje depinde de foarte mulți factori: dreptul în discuție, seriozitatea violării, existența unui consens european etc. Curtea a afirmat că „întinderea acestei marje de apreciere nu este identică în fiecare caz, ci diferă în funcție de context (...) factorii relevanți includ natura dreptului din Convenție aflat în discuție, importanța lui pentru individ și natura activităților despre care este vorba”⁷. Aplicarea corectă a acestei teorii va depinde așadar de importanța atașată fiecăruia dintre acești diferiți factori. Atunci când Curtea spune că marja de apreciere este îngustă, ea va constata, în general, o violare a Convenției; atunci când consideră că marja de apreciere este largă, statul pârât va fi de obicei „achitat”.

În prezenta cauză, Marea Cameră și-a permis să invoce doctrina marjei de apreciere, întemeindu-se, în principal, pe absența oricărui consens european (a se vedea parag. 70). În acest sens, aș remarca faptul că, în afară de Italia, doar foarte puține state membre ale Consiliului Europei [Austria, Polonia, anumite regiuni din Germania (*Länder*) – a se vedea parag. 27] au o prevedere expresă în sensul prezenței simbolurilor religioase în școlile

⁷ *Buckley c. Regatul Unit*, 25 septembrie 1996, §74, *Reports of Judgments and Decisions*, 1996-IV.

publice. În marea majoritate a statelor membre, problema nu este reglementată expres. Ca atare, consider că în asemenea circumstanțe este dificil de ajuns la concluzii precise în privința unui consens european.

Despre reglementările care guvernează problema aş sublinia, în trecere, că prezența crucifixelor în școlile publice italiene are un temei juridic extrem de slab: un Decret Regal foarte vechi, care se întoarce în timp până la 1860, apoi o circulară fascistă din 1922 și Decretele Regale din 1924 și 1928. Prin urmare acestea sunt instrumente foarte vechi, cărora le lipsește orice legitimitate democratică, întrucât nu sunt emise de Parlament.

În opinia mea, o și mai mare importanță revine faptului că instanțele supreme sau constituționale europene sesizate cu această problemă au acordat prioritate, întotdeauna, fără excepție, principiului neutralității profesionale a statului: Curtea Constituțională germană, Curtea Federală a Elveției, Curtea Constituțională poloneză și, într-un context ușor diferit, Curtea de Casație italiană (a se vedea parag. 28 și 23).

Oricum ar fi, un lucru e cert: doctrina marjei de apreciere nu ar trebui, în niciun caz, să exonereze Curtea de obligația ei de a-și exercita funcția atribuită în temeiul articolului 19 din Convenție, și anume aceea de a asigura respectarea angajamentelor asumate de Înaltele Părți Contractante prin Convenție și prin Protocoalele sale adiționale. Acum, formularea celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1 conferă statelor o obligație *pozitivă* de a respecta dreptul părinților de a sigura educația și instruirea copiilor în conformitate cu propriile lor convingeri religioase și filosofice.

Această obligație pozitivă decurge din verbul „a respecta”, care figurează în art. 2 din Protocolul nr. 1. Așa cum a subliniat pe bună dreptate Marea Cameră, „în afară de un comportament în primul rând negativ, acest verb implică și unele obligații pozitive, în sarcina statului” (a se vedea parag. 61). În plus, o astfel de obligație pozitivă poate fi dedusă din art. 9 al Convenției. Această prevedere poate fi interpretată în sensul că ea conferă statelor obligația pozitivă de a crea un climat de *toleranță* și de *respect reciproc* în rândul populației.

Se poate oare susține că statele respectă așa cum se cuvine această obligație pozitivă, atunci când țin cont, în principal, de convingerile religioase ale majorității? În plus, întinderea marjei de apreciere este, oare, aceeași atunci când autorităților naționale li se cere să răspundă unei obligații *pozitive*, față de situația în care nu trebuie decât să se conformeze unei obligații *de abținere*? Nu cred. Mai curând, înclin spre părerea că atunci când statelor le revin obligații pozitive, marja lor de apreciere este redusă.

În orice caz, conform jurisprudenței, marja de apreciere este supusă supravegherii europene. Prin urmare, sarcina Curții este să se asigure că limita marjei de apreciere nu a fost depășită. În prezenta cauză, deși recunoaște faptul că reglementarea prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice conferă religiei majoritare a țării o vizibilitate preponderentă în mediul școlar, Marea Cameră și-a asumat punctul de vedere potrivit căruia „acest lucru nu este totuși suficient pentru (...) a constata o violare a exigențelor art. 2 din Protocolul nr. 1”. Nu împărtășesc acest punct de vedere.

2. Trăim acum într-o societate multiculturală, în care protecția efectivă a libertății religioase și a dreptului la instruire pretinde, în educația școlară publică, o *neutralitate* strictă a statului, care trebuie să depună toate eforturile pentru promovarea pluralismului în educație, ca trăsătură fundamentală a unei societăți democratice, în sensul Convenției⁸. În plus, principiul neutralității statale a fost recunoscut în mod expres chiar de Curtea Constituțională

⁸ *Manoussakis et alii c. Grecia*, 26 septembrie 1996, §47; *Kokkinakis c. Grecia*, 25 mai 1993, §31.

italiană, conform căreia, faptul că statul trebuie să adopte o atitudine imparțială față de credințele religioase decurge din principiul fundamental al egalității tuturor cetățenilor și din interzicerea oricărei discriminări⁹.

A doua propoziție a art. 2 din Protocolul nr. 1 implică faptul că, în îndeplinirea funcțiilor asumate cu privire la instruire și la educație, statul trebuie să aibă grijă ca transmiterea cunoștințelor să se realizeze într-o manieră obiectivă, critică și pluralistă. Școlile ar trebui să fie un loc de întâlnire pentru diferite religii și convingeri filosofice, unde elevii să poată dobândi cunoștințe despre tradițiile și gândirea fiecăreia.

3. Aceste principii nu sunt valabile doar pentru planificarea și împărțirea *programei școlare*, care nu implică în prezenta cauză, ci și pentru *mediul școlar*. Art. 2 din Protocolul nr. 1 specifică faptul că în exercitarea *oricărui* funcții asumate în legătură cu educația și cu învățământul, statul este obligat să respecte dreptul părinților de a asigura educația și instruirea copiilor, în conformitate cu propriile lor convingeri religioase și filosofice. Cu alte cuvinte, principiul neutralității confesionale a statului se aplică nu doar la *conținutul* programei școlare, ci la *întregul sistem educațional*. În cauza *Folgerø*, Curtea a subliniat în mod corect că obligația atribuită statului în temeiul acestei prevederi „are o întindere largă, deoarece se aplică nu doar la *conținutul* educației și la maniera acordării ei, ci și la îndeplinirea *tuturor «funcțiilor»* asumate de stat”¹⁰.

Această părere este împărtășită și de ale organisme, atât interne cât și internaționale. Astfel, în Comentariul General nr. 1, Comitetul Națiunilor Unite pentru Drepturile Copilului a afirmat că dreptul la instruire se referă „nu doar la conținutul programei școlare, ci și la procesele educaționale, la metodele pedagogice și la *mediul* în care are loc educația, fie el acasă, la școală sau în altă parte”¹¹, precum și faptul că „*mediul școlar însuși* trebuie așadar să reflecte libertatea și spiritul de înțelegere, de pace, de toleranță, de egalitate a sexelor și de prietenie între toți oamenii, între toate grupurile etnice, naționale și religioase”¹².

De asemenea, Curtea Supremă a Canadei a remarcat că mediul școlar este parte integrantă a unei educații lipsite de discriminare: „Pentru a asigura un *mediu* educațional lipsit de discriminare, *mediul școlar* trebuie să fie unul în care toți sunt tratați în mod egal și toți sunt încurajați să participe pe deplin”¹³.

4. *Simbolurile religioase* sunt, incontestabil, parte a mediului școlar. Ca atare, ele pot să contravină obligației de neutralitate a statului și pot avea un impact asupra libertății religioase și asupra dreptului la instruire. Acest lucru este în mod special adevărat atunci când simbolul religios este impus elevilor, chiar împotriva voinței lor. Așa cum a observat Curtea Constituțională germană în celebra ei decizie: „Cu siguranță, într-o societate care lasă loc pentru diferite convingeri religioase, individul nu are niciun drept să fie scutit de alte manifestări de credință, acte de cult sau simboluri religioase. Această ipoteză trebuie însă deosebită de o situație creată de stat, în care persoana ar fi expusă, fără posibilitate de scăpare, la influența unei anumite credințe, la acte prin care se manifestă această credință și la

⁹ Curtea Constituțională a Italiei, hotărârea nr. 508/2000.

¹⁰ *Folgerø et alii c. Norvegia*, 29 iunie 2007, §84.

¹¹ Comitetul pentru Drepturile Copilului, Comentariul General nr. 1, din 4 aprilie 2001, „Scopurile educației”, parag. 8. Sublinierea noastră.

¹² *Idem*, parag. 19.

¹³ Curtea Supremă a Canadei, *Ross c. New Brunswick School District no. 15*, parag. 100.

simboluri în care este reprezentată”. Aceeași părere este împărtășită de alte curți supreme sau constituționale¹⁴.

Astfel, Curtea Federală a Elveției a statuat că obligația de neutralitate confesională care îi revine statului are o importanță deosebită în școlile publice, atunci când școlarizarea este obligatorie. În continuare, ea a precizat că, în calitate de garant al neutralității confesionale a sistemului școlar, atunci când este vorba de învățământ, statul nu poate să-și manifeste propria sa adeziune față de o anumită religie, fie ea minoritară sau majoritară, deoarece unele persoane ar putea simți că convingerile lor religioase se izbesc de prezența constantă în școală a simbolului unei religii căreia ele nu îi aparțin¹⁵.

5. *Crucifixul* este, incontestabil, un simbol religios. Guvernul pârât a susținut că, în contextul mediului școlar, crucifixul simbolizează originea religioasă a valorilor care acum au devenit laice, cum sunt toleranța și respectul reciproc. El îndeplinește astfel o înaltă funcție simbolică educațională, indiferent de religia practică de elevi, pentru că este expresia unei întregi civilizații și a unor valori universale.

În opinia mea, prezența crucifixului în sălile de clasă merge mult dincolo de utilizarea simbolurilor în contexte istorice particulare. În plus, Curtea a susținut că natura tradițională, în sens istoric și social, a unui text folosit de membrii parlamentului atunci când jură loialitate, nu privează jurământul de natura lui religioasă¹⁶. Așa cum a remarcat Camera, libertatea negativă de religie nu se limitează la absența serviciilor religioase sau a educației religioase. Ea se extinde și la simboluri care exprimă o credință sau o religie. Acest drept negativ necesită o protecție specială atunci când statul este cel care expune un simbol religios, iar disidenții sunt puși într-o situație fără ieșire¹⁷. Deși se admite că crucifixul poate avea sensuri multiple, semnificația religioasă este percepută, inevitabil, ca parte integrantă a mediului școlar și poate fi chiar considerată un puternic simbol exterior. Menționez, în plus, că inclusiv Curtea de Casație italiană a respins argumentul potrivit căruia crucifixul simbolizează valori independente de o anumită credință religioasă (a se vedea parag. 67).

6. Prezența crucifixelor în școli poate viola libertatea de religie și dreptul la instruire al elevilor, într-o mai mare măsură decât un veșmânt religios pe care, de pildă, l-ar putea purta un profesor, cum este vâlul islamic. În ultimul exemplu, profesorul în cauză poate invoca propria libertate de religie, de care trebuie să se țină cont deopotrivă, și pe care statul trebuie să o respecte, de asemenea. Însă autoritățile publice nu pot invoca un asemenea drept. Din punct de vedere al gravității pe care o are violarea principiului neutralității confesionale a statului, ea va avea așadar un grad mai redus atunci când autoritățile publice tolerează vâlul islamic în școli, decât atunci când impun prezența crucifixelor.

7. Eventualul impact al prezenței crucifixelor în școli nu se poate comparat nici cu impactul pe care ele îl pot avea în alte instituții publice, cum ar fi o secție de votare sau un tribunal. Așa cum a subliniat în mod corect Camera, în școli, „constrângerea statului se exercită asupra unor minți care nu au încă o capacitate critică în măsură să le distanțeze de mesajul transmis prin preferința pe care o manifestă statul” (a se vedea §48 din hotărârea Camerei).

¹⁴ Curtea Constituțională germană, BVerfGE 93, I I BvR 1097/91, hotărârea din 16 mai 1995, §C (II) (1), traducere neoficială.

¹⁵ Curtea Federală a Elveției, ATF 116 Ia 252, *Comune di Cadro*, hotărârea din 26 septembrie 1990, §7.

¹⁶ *Buscarini et alii c. San Marino* [GC], nr. 24645/94, ECHR 1999-I.

¹⁷ *Lautsi c. Italia*, nr. 30814/06, §55, 3 noiembrie 2009.

8. În concluzie, protecția efectivă a drepturilor garantate de art. 2 din Protocolul nr. 1 și de art. 9 din Convenție pretinde statelor cea mai strictă neutralitate confesională. Aceasta nu este limitată la curriculum-ul școlar, ci se extinde și la „mediul școlar”. De vreme ce învățământul primar și cel secundar sunt obligatorii, Statul nu ar trebui să impună elevilor, împotriva voinței lor și fără ca ei să se poată sustrage, simbolul unei religii cu care nu se pot identifica. Procedând astfel, Guvernul pârât a violat art. 2 din Protocolul nr. 1 și art. 9 din Convenție.